

**O'ZBEKISTONDA UCHRAYDIGAN SUTEMIZUVCHILAR,
OVLANADIGAN VAKILLARI**

kasallik tarqatuvchi va noyob turlari

Sayfutdinova Yorqinoy Yasharbek qizi

ADPI Biologiya yo'nalishi 201-guruh talabasi

Annotatsiya: *Ushbu ishda O'zbekiston hududida uchraydigan sutemizuvchilar, ularning biologik xilma-xilligi, yashash muhiti, ovlanadigan turlari, inson salomatligi uchun xavf tug'diruvchi kasallik tarqatuvchilari hamda "Qizil kitob"ga kiritilgan noyob turlari o'rganilgan. Ma'lumotlar asosida sutemizuvchilarning ekologik ahamiyati, ularni muhofaza qilish zarurati va ular bilan bog'liq dolzarb muammolar tahlil qilingan.*

Аннотация: *В данной работе изучены млекопитающие, обитающие на территории Узбекистана, их биологическое разнообразие, среда обитания, охотничьи виды, переносчики заболеваний, опасных для здоровья человека, а также редкие виды, занесённые в Красную книгу. На основе собранных данных проанализировано экологическое значение млекопитающих, необходимость их охраны и актуальные проблемы, связанные с ними.*

Abstract: *This paper explores the mammal species found in Uzbekistan, including their biodiversity, habitats, hunted species, disease-carrying representatives dangerous to human health, and rare species listed in the Red Book. Based on collected data, the ecological significance of mammals, the need for their conservation, and current challenges related to them are analyzed.*

Kalit so'zlar: *O'zbekiston hayvonot dunyosi, ovlanadigan turlar, zoonoz kasalliklar, "Qizil kitob", noyob hayvonlar, ekologik muvozanat, himoya ostidagi turlar*

Ключевые слова: *млекопитающие, фауна Узбекистана, охотничьи виды, зоонозные заболевания, Красная книга, редкие животные,*

экологическое равновесие, охраняемые виды

Keywords: *mammals, fauna of Uzbekistan, hunted species, zoonotic diseases, Red Book, rare animals, ecological balance, protected species*

O'zbekiston hududi hayvonot olami bilan boy bo'lib, bu yerda turli ekologik sharoitlarga moslashgan ko'plab yovvoyi hayvon turlari uchraydi. Xususan, sutemizuvchilar (Mammalia) sinfi vakillari mamlakat bioxilma-xilligida muhim o'rin egallaydi. Sutemizuvchilar yuksak tuzilgan, murakkab nerv sistemasiga ega bo'lgan hayvonlar bo'lib, ularning asosiy belgilaridan biri – bolalarini sut bilan oziqlantirish xususiyatidir. O'zbekistonda tabiiy geografik hududlarning xilma-xilligi – tog'lar, cho'llar, dashtlar va o'rmonzorlarning mavjudligi sutemizuvchilarning turli turlarining yashashiga imkon yaratadi. Respublika hududida yovvoyi sutemizuvchilarning 100 dan ortiq turi qayd etilgan bo'lib, ulardan ba'zilari ovlanadi, ayrimlari esa zoonoz kasalliklar – vabo, qum tegi, echinokokkoz, lyalya parazitoz va boshqa yuqumli kasalliklar tarqalishida vositachi hisoblanadi. Shu bilan birga, ayrim noyob va yo'qolib borayotgan turlar ham mavjud bo'lib, ular O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitobi"ga kiritilgan va muhofaza ostiga olingan. O'zbekiston hududida sutemizuvchilarning 100 dan ortiq turi mavjud bo'lib, ular 6 ta turkum va 20 dan ortiq oilalarga mansub. Ular orasida kemiruvchilar, yirtqichlar, qo'ng'izxo'rlar, yarasalar, tuyoqlilar va boshqalar mavjud. Ularning aksariyati quruqlikda yashovchi, faqat ayrimlari yarim suv hayoti tarzida yashaydi.

O'zbekistonda uchraydigan asosiy sutemizuvchilar quyidagilardir: Bo'ri (*Canis lupus*) – cho'l va dasht hududlarida yashaydi, yirtqich hisoblanadi. Tulki (*Vulpes vulpes*) – keng tarqalgan, oziq zanjirida muhim o'rin tutadi. Jayra (*Gazella subgutturosa*) – cho'l va yarim cho'l hududlarda yashaydi. Qoraquloq (*Caracal caracal*) – nisbatan kam uchraydi, O'zbekistonning janubiy hududlarida topiladi. Ko'rshapalaklar (Chiroptera turi vakillari) – turlar soni 20 dan ortiq bo'lib, hasharotxo'r hisoblanadi. Toshbaqa (*Hystrix leucura*) – kamyob kemiruvchi, asosan tog' etaklarida yashaydi. Suv kalamushi (*Ondatra zibethicus*) – suv bo'yida uchraydi, ekologik tizim uchun muhim. Sutemizuvchilarning ekologik tizimdagi roli

katta: ular ozuqa zanjirining muhim bo'g'inini tashkil qiladi, hasharotlar sonini nazorat qiladi, o'lik organizmlarni yo'qotishda ishtirok etadi. O'zbekiston Respublikasi "Ov qilish qoidolari"ga muvofiq, ayrim sutemizuvchilar ov obyekti sifatida belgilangan. Bu hayvonlar asosan mo'yna, go'sht yoki boshqa iqtisodiy foydasi uchun ovlanadi. Ovlanadigan asosiy sutemizuvchilar quyidagilar: Tulki (*Vulpes vulpes*) – mo'ynasi uchun ovlanadi. Jayra (*Gazella subgutturosa*) – ilgari ko'p ovlangan, hozirda cheklovlar mavjud. Bo'ri (*Canis lupus*) – qishloq xo'jaligi hayvonlariga zarar yetkazgani uchun ovlanadi. Toshbaqa (*Hystrix leucura*) – mo'ynasi va go'shti uchun noqonuniy ovlanadi. Suv kalamushi (*Ondatra zibethicus*) – mo'ynasi qimmatli hisoblanadi. Ov jarayonida ekologik muvozanatni saqlash maqsadida kvotalar, mavsumiy cheklovlar va ruxsatnomalar asosida ovga ruxsat beriladi. Noqonuniy ov holatlari tabiiy muhitga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Kasallik tarqatuvchi va noyob turlar: Sutemizuvchilar orasida ayrim turlar zoonoz kasalliklar, ya'ni insonlarga yuqadigan yuqumli kasalliklar tarqalishida ishtirok etadi. Jumladan: Kalampir sichqon (*Meriones libycus*) – qum tegi (leishmanioz) kasalligini tarqatadi. Tulki va bo'rilar – quturish (beshenstvo) virusining asosiy tashuvchilaridan biri. Ko'rshapalaklar – turli viruslar, jumladan koronavirus oilasi vakillarining rezervuari hisoblanadi. Shuningdek, O'zbekistonda ayrim noyob va yo'qolib ketish xavfi ostidagi sutemizuvchilar mavjud: Jayra (*Gazella subgutturosa*) – soni keskin kamaygan, "Qizil kitob"ga kiritilgan. Qoraquloq (*Caracal caracal*) – kam uchraydi, himoya ostiga olingan. Toshbaqa (*Hystrix leucura*) – populyatsiyasi juda kichik. O'zbekiston ko'rshapalaklari (*Myotis blythii*, *Rhinolophus hipposideros*) – kamyob, ayrimlari xalqaro muhofaza ro'yxatlariga kiritilgan. Ushbu turlarni asrash va ko'paytirish O'zbekiston Respublikasining tabiatni muhofaza qilish siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Maxsus qo'riqxonalar, milliy bog'lar va monitoring tizimlari orqali ularning sonini nazorat qilish va muhofaza qilish ishlari olib borilmoqda.

O'zbekiston hududi geografik va iqlimiy jihatdan turlicha bo'lganligi sababli, sutemizuvchilar ham har xil zonalarda har xil turlari bilan uchraydi. Quyida asosiy tabiiy geografik zonalar bo'yicha sutemizuvchilar tarkibi keltirilgan: Tog'li

hududlar (Tyan-Shan va Hisor tog' tizmalari) Bu hududlarda sovuq va sernam iqlim ustun bo'lib, asosan yirtqich va yirik sutemizuvchilar uchraydi. Jumladan: Bo'ri (*Canis lupus*), Qayroqi tulki (*Vulpes corsac*), Qoraquloq (*Caracal caracal*), Tog' echkisi (*Capra sibirica*) – muhofaza ostidagi turlar sirasiga kiradi. Cho'l va yarim cho'l hududlar (Qizilqum, Ustyurt). Bu hududlarda qurg'oqchil muhitga moslashgan hayvonlar uchraydi: Jayra (*Gazella subgutturosa*), Cho'l sichqoni (*Meriones spp.*), Tulki (*Vulpes vulpes*), Toshbaqa (*Hystrix leucura*), Suvbo'ylar va botqoqliklar, Bu yerlar asosan suvda va suvga yaqin yashovchi hayvonlarga boy: Suv kalamushi (*Ondatra zibethicus*), Sichqon (*Arvicola terrestris*), Ko'rshapalaklar – toshli g'orlarda va daraxt kovaklarida yashaydi. Sutemizuvchilar tabiiy ekotizimda bir nechta muhim funksiyalarni bajaradi: Yirtqichlar (masalan, bo'ri, tulki) — populyatsiyalar sonini nazorat qilishda ishtirok etadi. Hasharotxo'rlar (masalan, ko'rshapalaklar) — zararli hasharotlar sonini kamaytiradi. Kemiruvchilar — tuproq unumdorligiga ta'sir qiladi, lekin ayrim hollarda qishloq xo'jaligiga zarar yetkazadi. O'lik organizmlarni utilizatsiya qiluvchilar — ekologik tozalikni ta'minlaydi. Ekologik barqarorlikni saqlashda har bir sutemizuvchining o'ziga xos roli mavjud. Ularning sonini sun'iy o'zgartirish yoki ularni muhofaza qilmaslik ekotizimda muvozanat buzilishiga olib keladi.

Xulosa: O'zbekistonda uchraydigan sutemizuvchilar turli ekologik hududlarda yashab, tabiatdagi muvozanatni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Ular orasida insonlar tomonidan ovlanadigan, kasallik tarqatishda vositachi bo'ladigan va ayniqsa muhofazani talab qiladigan noyob turlar mavjud. Ushbu ish davomida aniqlanishicha: O'zbekiston hududida 100 dan ortiq sutemizuvchilar turi mavjud bo'lib, ular orasida yirtqichlar, kemiruvchilar, tuyoqlilar va ko'rshapalaklar keng tarqalgan; Ovlanadigan turlar asosan iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lib, ular soni nazorat ostida ushlab turilishi lozim; Ayrim sutemizuvchilar zoonoz kasalliklar tarqalishida vositachi bo'lib xizmat qiladi va ularning nazorati jamoat salomatligi uchun muhim; Qator sutemizuvchilar turlari "Qizil kitob"ga kiritilgan bo'lib, ularni muhofaza qilish bo'yicha ilmiy va amaliy choralar talab etiladi. Shu asosda, tabiiy muhitni saqlash, biologik xilma-xillikni qo'llab-quvvatlash, ovchilikni qonuniy

asosda tartibga solish va kasallik tarqatuvchi hayvonlar ustidan monitoringni kuchaytirish zarur deb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov O. F. va boshq. O‘zbekiston hayvonot dunyosi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Qizil kitobi”. – 3-nashr. – Toshkent, 2019.
3. Abdurahmonov A. A. Zoologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi ma’lumotnomalari – www.eco.gov.uz
5. Gulyamov X. X. va boshq. Biologik xilma-xillik asoslari. – Toshkent, 2022.